АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ

Жасур Сулаймонов
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси
катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Араб-мусулмон фалсафий тафаккури вакили бўлган Абдураҳмон ибн Халдуннинг “Муқаддима” асарида тамаддун, маданият, жамият тараққиёти ҳақидаги қарашларининг таҳлили бўйича мулоҳазалар келтирилган ва муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: Абдураҳмон ибн Халдун, “Муқаддима”, Тавахҳуш, ижтимо, бадавия, тамаддун (хадаро), Ислом**,** ислом фалсафаси, жамият,ёввойи ва маданий жамият, “фойда келтирувчи”, “нозарурий неъматлар”, меҳнат тақсимоти, “ортиқча маҳсулот”, тараққиёт ва таназзул

ANALYSIS OF SOCIETY IN THE VIEWS OF ABDURAHMAN IBN KHALDUN ON THE DEVELOPMENT OF CIVILIZATION

Jasur Sulaymonov
Senior teacher of Tashkent State University of Oriental Studies
Department of Oriental Philosophy and Culture

ABSTRACT

This article analyzes the views of the representative of Arab-Muslim philosophical thought Abdurahman ibn Khaldun on the development of civilization, culture and society in the work "Mukaddima".

Keywords: Abdurrahman ibn Khaldun, Mukaddima, Tawahhush, Social, Bedouin, Civilization, Islam, Islamic philosophy, Society, Wild and cultural society, Welfare, Unnecessary benefits, Division of labor, Surplus product, Development and degradation

КИРИШ

Ибн Халдун ислом дунёсининг илмий ва ғоявий тарихида энг таниқли шахслардан биридир. Бу шуҳрат, машҳурликни биринчи навбатда унинг китоби

олиб келди. Маълумки, Ибн Халдуннинг асосий таниқли асари, бу – “Муқаддима”дир. Мутафаккир ўзининг ижтимоий – сиёсий ғояларини “Муқаддима” асарида баён этган.

Биринчи навбатда, Ибн Халдун тамаддуннинг асосий қонунлари ва унинг шаклланишини тадқиқ этишга қизиқади. У жамиятларнинг қай ҳолда ибтидоий кўчманчилик ҳаётидан юқори маданиятли ҳаётга ўтишини билишга ҳаракат қилади. Маълумки, мутафаккир турли хил давлатларда, жумладан, Андалузия, Ифриқия, Миср, Ғарнота, Кастилия, Марокашда, шунингдек, Бану Ҳилол ва ад-Довудия каби араб ва барбар қабилалари ичида ҳаёт кечирган. Шунда у турли хил маданиятларни, яъни дабдабали, ҳашаматли шаҳар маданияти ва кўчманчиларнинг оддий ва қашшоқ ҳаётининг гувоҳи бўлди. Ибн Халдун бундан чуқур фарқларнинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида бош қотирди. Мутафаккир ушбу фарқларнинг уч сабабини кўрсатади: Биринчи сабаби, қабила ва оиланинг алоҳида аъзоларини боғлаб турадиган ҳиссиёт ва фикрлар моҳиятини акс эттирувчи психологок, руҳий ҳодисадир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот жараёнида илмий билишнинг объективлик ва тизимлилик хоссаларидан фойдаланилган ҳолда, Абузайд Абдураҳмон ибн Халдуннинг тамаддун тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалари таҳил қилинди. Мутафаккирнинг давлат ва жамият ҳамда маданият ҳақидаги қарашлари тарихийлик нуқтайи назаридан очиб берилди. Ибн Халдуннинг жамият ҳақидаги қарашлари таҳлили мантиқийликка асосланган ҳолда амалга оширилди.

Мавзуни ёритиш жараёнида Абдураҳмон ибн Халдуннинг “Муқаддима” асарига асосланилди, шунингдек, Муҳаммад Ҳотамийнинг “Ислом тафаккури тарихи” асаридан ҳамда бир қатор мақолалардан фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР

Энди эса Ибн Халдуннинг жамиятга доир фикрлари ва қарашларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Мутафаккир фикрига кўра, инсоният наслини давом эттириш учун жамият зарурдир. Бунинг маъноси шуки, у бошқа файласуфларнинг инсон-сиёсий мавжудот деган фикрига рози [4]. Ибн Халдун фикрича, инсон ҳайвонот оламидан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади:

Муҳокамалар маҳсули бўлган билим ва қобилият (ақл-идроки) билан, инсон ана шу орқали мавжудотлар орасида энг олий асл мартабага даъво қила олади; Донишманд, ташкилотчи ва кучли ҳукмдорга эҳтиёжи борлиги билан;

Ва асосийси, жамиятга эҳтиёжи борлиги билан. Жамиятга Ибн Халдун мана шундай таъриф беради:

“Одамларнинг муайян шахар ёки унинг бирор бир қисмида уз эҳтиёжарини қондириш учун қариндошлик ва қабиладошлик асосида биргаликда ва ҳамкорликда яшашлари-жамиятдир” [5].

Ибн Халдун инсон ибтидосининг ҳайвонот олами ичида булган вақтини ёввойилик (таваҳҳуш) деб аташган. Инсон табиат қўйнида фаолият юритар экан, кичик жамиятларга (ижтимо) уюшиб яшай бошлашди. Ижтимо бу жамият, у ўз тараққиёти даврида икки босқични ибтидоийликни (бадавия) ва тамаддун (хадаро) босқичларини босиб ўтади [2]. Яъни, Ибн Халдун жамиятни икки турга бўлади: маданий бўлмаган (яъни ёввойи) жамият ва маданий (яъни шаҳар) жамияти. Унинг фикрича, инсон табиатига кўра жамият ичига яшашга мажбурдир. Шунингдек, Ибн Халдун жамият шаклланиши ва яшашида диний алоқаларнинг мавқеини пасайтиради.

Ибн Халдун фикрича, ижтимоий тартиб-интизомни тиклаш ва жамиятни идора этиш табиий ҳодисадир. Бу ҳодисага ҳеч қачон пайғамбарликнинг барҳақлигини исботлаш далили деб муносабатда бўлишга йўл қўймаслик керак. Сабаби, инсонларнинг жамоа бўлиб яшаши, пайғамбарсиз ҳам мавжуд булиши мумкин, бундай жамиятлар пайдо бўлган ва бўлмоқда.

«Муқаддима»нинг иккинчи қисмида ёввойи жамият тадқиқига оид фикрлар баён этилган. Бу қисмида бир неча боблар бўйлаб бундай жамиятларнинг табиийлиги, ёввойилик руҳи арабларга хослиги ва ёввойи жамиятнинг маданий шахар жамиятига нисбатан бирламчилиги ҳақида гапирилади. Ибн Халдун ошкор баён этади: “Инсоният жамиятининг илдизи ва асослари сахродаги ёввойи ҳаёт тарзидадир. Бу шунинг учунки, бадавийлар ҳаётни инсонинг энг асосий эхтиёжлари чорчўбасидан ташқарига чиқмайди, ҳолбуки, шахар ҳаёти биринчи даражали зарурати бўлмаган нарсаларга эгалик қилиш иддоаси ва истаклари оқибатидир, ҳамда унинг натижасида пайдо бўлган хийла тараққий этган даврдир. Биринчи даражали ахамиятга молик зарурий нарсалар ҳаётда бўлмаса ҳам, аммо умр ўтказиш мумкин бўлган нарсаларга нисбатан бирламчи эканлиги сабабли, бадавийлик (кўчманчилик) ҳаёти амалда дарахтнинг илдизига ўхшайди, шаҳар хаёти эса унинг шохларидир” [1].

Ибн Халдун фикрига кўра, иқлим, рельф, тупроқ ҳаво жамият ҳаётига таъсир қилувчи георафик омиллардан бўлсада, лекин жамият ривожланишининг бош омили бўла олмайди. Унингча, жамият ривожига ҳал қилувчи таъсирли омил, бу одамнинг меҳнат фаолиятидир. Меҳнат инсонлар жамоасини жамият даражасига етказувчи омилдир. Ибн Халдун шундай деб ёзади:

“Шарқликлар нафақат таълим олиш санъатида, балки бошқа санъатлар ва ҳунарлар борасида ҳам кучлидирлар. Мағрибликлар Шарққа илм олгани келишар экан, улар шарқликлар ақл –заковати мағрибликлардан кўра кучли деб билишади. Улар биз ва ўзлари орасидаги фарқ, инсон табиатидандир деб тасдиқлашади. Лекин бу хатодир. Инсон табиати масаласида Шарқ ва Ғарб ўртасида катта фарқ мавжуд эмас. Балким, биринчи ва еттинчи минтақалар яшовчилар маънавияти, руҳияти мўътадилликдан йироқдир. Шарқликларнинг устун хусусияти, бу шаҳар маданиятининг устун тафаккурига таъсири демакдир” [5].

МУҲОКАМА

Юқорида таъкидлаганидек, жамият ривожида икки босқич бор: ибтидоий (бадавия) ва тамаддун (хадаро). Ушбу босқичлар бир-биридан яшаш учун бўлган воситаларнинг характерига кўра фарқланади, яъни ибтидойилик зироаткорлик, чорвачилик , термачилик, овчилик билан изоҳланса, тамаддун уларни тўлдириб келувчи ҳунарлар ва савдо билан изоҳланади.. Шунингдек, улар истеъмол характерига кўра ҳам фарқланадилар. Ибтидоийликда одамлар зарур неъматларни истеъмол қилса, тамаддун ҳолатида эса «фойда келтирувчи» ва «нозарурий неъматлар» билан ҳам кифоятланмайдилар. Бу шунинг учунким, одам меҳнат тақсимоти натижасида “ортиқча маҳсулот” ишлаб чиқара бошлади[2].

Ибтидойилик ва тамаддун инсоният жамиятининг сифат жихатдан фарқли бўлган икки босқичдир. Бу икки босқич ҳудудий жиҳатдан бир-бирига яқин жойда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Масалан: Арабистон ярим оролидаги кўчманчи қабилалари ва Месопотамия қадимий тамаддуни. Юқоридагиларни мисол келтирган холда, Ибн Халдун ибтидойликдан тамаддунга ўтиш жамиятининг ички ривожи, ҳамда бошқа ҳудуд ҳосиласини забт этиш орқали ҳам амалга ошиш мумкин деб хисоблайди. Юқоридаги холга қиёслаган ҳолда, Ибн Халдун жамият ҳаётини қишлоқ ва шаҳар ҳаётига бўлади. У бу хақда шундай дейди:

“Қишлоқ ҳаёти шахар ҳаётининг асоси, пойдеворидир. Бирор бир шаҳар аҳолисини ўрганар эканмиз, уларнинг аждодлари шаҳар атрофидаги ёки шу ернинг ўзидаги қишлоқдан бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Хулоса қилсак бўладики, шаҳар ҳаёти шакли, қишлоқ ҳаёти шаклининг сўнгги босқичи демакдир”[3]. Ибн Халдун шаҳарда меҳнат шаклининг ташкил этилишини ишлаб чиқаришнинг олий юксак формаси деб билган. Шаҳар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши жараёнида моддий ва маънавий қадриятларни шакллантириш усуллари мукаммалашади, инсон эса жамият ривожини юқори поғоналарига кўтарилади. Ишлаб чиқариш қуролларининг ривожланиши ва

ижтимоий меҳнат тақсимотининг вужудга келиши маҳсулот айирбошлаш имкониятларини кенгайтиради.

Инсон меҳнат қилар экан, жамоа ишлаб чиқариши натижасида фойда ва истеъмолдан ташқари маҳсулот ортиб қола бошлади. Ибн Халдун инсон меҳнати натижасида жамият тараққиётининг асосий омили бўлган ортиқча маҳсулот пайдо бўлди дейди. Шунингдек, мутафаккир қиймат тушунчасига ҳам катта аҳамият беради. Ибн Халдун қиймат тушунчасига қишлоқ хўжалигини, хунанмандликни ва савдони ҳаракатлантирувчи жамият меҳнатининг ифодаси сифатида қарайди [6].

ХУЛОСА

Араб-мусулмон фалсафий тафаккури вакили бўлган Абдураҳмон ибн Халдуннинг “Муқаддима” асарида тамаддун, маданият, жамият тараққиёти ҳақидаги қарашлари таҳлил қилинган. Мутафаккирнинг тамаддун тараққиёти ҳақидаги қарашларида жамият муҳим аҳамиятга эга. Ибн Халдун инсон ишлаб чиқарувчи ва мулкдор бўлгандагина, ижтимоий мавжудот бўла олади деб хисоблайди. Мулкка эгалик ҳуқуқини мутафаккир, инсоннинг муқаддас ҳуқуқларидан биридир деб ҳисоблайди. Ибн Халдун жамиятининг шаклланиш жараёнини одамларнинг хусусий мулкчилик ҳуқуқини таъминлашга боғлиқ бўлган иштиёқ билан боғлади. Ҳақиқатдан ҳам, шундай гап бор: Хусусий мулкчилик ибтидоий жамоа тузумининг гўркови, давлатчиликнинг асоси бўлди. Ибн Халдун кимки мулкчиликни қўллаб-қувватласа, у адолатлидир деб билади.

REFERENCES

1. Ҳотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 248-бет
2. Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии иАфрики, 1984 г. №1. с. 94
3. Кубаева Г., Кушанов Ш. С. Идея историо-философии Ибн Халдуна.// www.ncstu.ru
4. Сулаймонов Ж.Б. Ибн Халдун ижтимоий-фалсафий қарашларида ахлоқий масалалар//Фалсафа ва ҳуқуқ журнали. 2019 йил 1-сони. 42-45 бетлар.
5. Сулаймонов Ж.Б. Ибн Ҳалдун қарашларида географик детерминизм илдизлари //Шарқшунослик журнали. 2018 йил 4-сони. 124-128 бетлар.
6. Сулаймонов Ж.Б. Взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна о развития общества и цивилизации// Международный научно-практический журнал “Экономика и социум”. 12 (79)2020 г. //https://iupr.ru//a78cf8ac-3ef5-4670-8fcd-a900ec94fdfb.filesusr.com/ugd/b06fdc_8f1acbd7de994f219ac81f37bbad95bc.pdf?index=true